

Отримано: 06.03.2021 р.

Прорецензовано: 29.03.2021 р.

Прийнято до друку: 13.04.2021 р.

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-97-105

Стопчак М. Військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих вояків армії УНР в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 97–105.

УДК: 94(477)«1921»(045)

Микола Стопчак

ВІЙСЬКОВО-ФАХОВА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті піддано аналізу історіографічний доробок українських зарубіжних істориків повоєнного періоду щодо діяльності урядових структур УНР з піднесення фахового та культурно-освітнього рівня українських інтернованих військовиків. Показано, що у працях істориків повоєнної доби зазначена діяльність була висвітлена на більш високому аналітичному рівні. Разом з тим, брак джерел, опора переважно на спогади колишніх таборитів зумовили появу у цих працях певних фактологічних помилок, суб'єктивних оцінок, що певною мірою знижувало їх якість.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, військово-фахова та культурно-освітня робота.

Mykola Stopchak

MILITARY, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES WITH THE UPR ARMY INTERNED SOLDIERS IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF POST-WAR PERIOD

The article analyzes the historiographical achievements of Ukrainian foreign historians of the postwar period on the activities of government agencies of the UPR to raise the professional and cultural-educational level of Ukrainian interned soldiers. It is shown that the party confrontation, which continued within the Ukrainian political emigration and in the postwar period, complicated the coverage of the significant efforts of the State Center of the UPR led by S. Petliura to preserve the interned Army of the UPR, its comprehensive preparation for further struggle for state independence. However, historians of the postwar period have prepared a number of works in which these activities, including and its aspects, such as military-professional and cultural-educational work, were covered much more deeply and comprehensively than in the interwar period.

It is noted that not all works covered the research problem to the same extent. In some of them, mostly in the memoirs of former participants of those events, as a rule, only certain aspects of it were briefly considered, and generalized conclusions were drawn. These are the publications of V. Sikevych, M. Staroviit, M. Levitsky, Y. Artyushenko, L. Kozar, and others. authors. This also applies to some works of a monographic nature devoted to the events of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 (I. Nagaevsky, L. Shankovsky, O. Udovychenko). The materials published in them on the problem are fragmentary, in fact, only outlining the directions of its further study. At the same time, the authors of some monographs (P. Fedenko), memoirs (P. Bilon, O. Semmo) departed from a simple and concise statement of well-known facts on the researched problem, presented a wide range of military-professional and cultural-educational work in camps for interned Ukrainian soldiers.

It is emphasized that the lack of access to materials stored in Soviet archives, the use of former Taborites as sources of memories led to the appearance in the works of Ukrainian foreign historians of the postwar period of certain factual errors, inaccuracies, subjective assessments, which to some extent reduced their level.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of UNR, military-professional and cultural and educational work.

Актуальність досліджуваної теми, ступінь її вивчення в сучасній вітчизняній історіографії, мета та поставлені завдання викладені у статті автора, надрукованій у часопису «Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки» за 2020-й рік [19]. Це позбавляє нас від необхідності їх висвітлення у представленій статті. Вона присвячена аналізу осмислення військово-фахової та куль-

турно-освітньої роботи серед інтернованих вояків Армії УНР в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду.

Варто зазначити, що у повоєнний період партійне протистояння серед української політичної еміграції, яке розпочалось одразу після поразки Української революції 1917 – 1921 рр., продовжилось, що значно ускладнювало її боротьбу за відродження державності України. І. Кедрин – український історик, політичний діяч і журналіст того часу, прямо зазначав: «В першій половині 20-их р.р. нашого сторіччя, після невдачного походу Петлюри–Піلسудського на Київ, українська політична еміграція дійшла на чужині до свого шпиль: числом, бундючністю і – суперечками (Після Другої світової війни було ще гірше!) [8, с. 89].

Зокрема, до критики С. Петлюри, його уряду за їх рішення опертись на допомогу Польщі в боротьбі з більшовиками, а потім інтернуватись з Армією УНР на території Польщі та Румунії, приєдналась низка закордонних авторів, серед яких було чимало його колишніх соратників. Один з них – Є. Коновалець. Колишній очільник Січових Стрільців вважав, що С. Петлюра припустився помилки, коли в умовах наступу більшовицьких військ проти Польщі продовжував зберігати вірність Ю. Пілсудському. На думку Є. Коновальця, для справи української державності було б краще, якби Армія УНР залишила правий фланг радянсько-польського фронту і перемістилась у Карпати. Це прискорило б поразку поляків і створило загрозу інтересам держав-переможниць у Першій світовій війні. Як результат, зазначені країни були б змушені організувати потужну протибільшовицьку кампанію, у якій безумовно взяла участь і Армія УНР. В цих умовах українська справа «виринула б на широкому інтернаціональному форумі», вважає Є. Коновалець, а «переможена Польща не мала б відваги ставити такі домагання, як це вона зробила пізніше в Ризі...» [10, с. 43]. С. Петлюра відмовився від цієї пропозиції Січових Стрільців, не бажаючи зради союзника, – констатує Є. Коновалець. Проте «союзник, – пише він, – не мав таких сантиментів. Річ Посполита Польська погодилася дуже швидко після цього з Москвою в Ризі й то коштом українських земель та коштом долі решток вірних Польщі військ Української Республіки, що по цей день коротають свій вік у польських таборах» [10, с. 43].

У більш різких тонах висловився з цих питань колишній голова Директорії УНР В. Винниченко. У своїй брошурі «Розлад і погодження», надрукованій, як встановив академік Г. Костюк, у 1948 р. у Регенсбурзі [11, с. 71], він критикує уряд УНР, що опинився після поразки Української революції в еміграції, за «тісний контакт з не менш зажерливим, але слабшим ворогом української державності і самостійності, – шляхетською Польщею». Пересмикуючи факти, він стверджує, що екзильний уряд ні обурення, ні протестів щодо загарбницької політики поляків на українських землях не виявляв. За це, пише В. Винниченко, «польська шляхта «Уряд УНР» за кордон не висилала і поза законом його не ставила і до смерті не присуджувала. Навпаки, цей «уряд УНР» протягом майже двадцяти років приймав од ворога української державності підтримку» [4, с. 15].

Не відійшов від своїх позицій В. Винниченко і в одній з останніх своїх праць – «Заповіті борцям за визволення». Будучи прихильником тієї течії емігрантського середовища, яка дотримувалась орієнтації на «внутрішні сили», В. Винниченко ще раз піддав гострій критиці С. Петлюру за Варшавський договір 1920 р., а також за намагання опертись на допомогу прикордонних з Україною європейських держав у т. ч. й Польщі, для продовження боротьби за українську державність. «Після поразки поляків більшовиками, – пише В. Винниченко, – петлюрівці мусили повернутися до Польщі разом з польською армією. Тут польський уряд прийняв їх на своє утримання до нового майбутнього походу на Україну. Цілковито зрозуміло, що петлюрівці мусили виконувати народну приповідку: «На чийому возі їдеш, того й пісню співаєш». Він був фашистський, антидемократичний. Не міг же, справді, Петлюра й його співники співати пісні демократичної на польському возі, їх же було б за неї зразу викинено» [5, с. 42]. Автор не хотів побачити, що це була одна з небагатьох можливостей для української еміграції продовжити державотворчі змагання. Навпаки, ревниво ставлячись до того, що ім'я С. Петлюри за його невпинну боротьбу за українську державність було досить популярне серед значної частини українців навіть в перші роки після поразки революції, В. Винниченко чомусь стверджує, що саме Москва поставила Петлюру за вождя українського народу, а потім, знаючи «соціальні міщанські контрреволюційні позиції петлюрівщини», старалась «... іменем Петлюри викликати огиду до національного почуття», одвернути революційні елементи «од національних позицій» [5, с. 50, 51].

Майже суголосно з В. Винниченко піддав критиці С. Петлюру за намагання опертись на допомогу поляків з метою продовження боротьби з більшовицькою окупацією України й діаспорний дос-

лідник Б. Михайлюк (З. Книш). У праці «Варшавський договір в світлі націоналістичної критики» (1950 р.) він кваліфікує Ризький мир 1921 р. поляків з радянською Росією як такий, що «кардинально перекреслює Варшавський договір», «... показує плечі екзильному «урядові» УНР» [15, с. 58]. На його думку, єдино правильною реакцією на цей договір мала стати нота цього уряду польському керівництву, у якій Ризький мир мав трактуватися як одностороннє зрвання Польщею Варшавського договору. «Цю нотифікацію, – пише Б. Михайлюк, – слід було широко подати до публічного відома і перенестися з Варшави до іншої країни. Це було б погодило український нарід з екзильним урядом УНР і розвиток пізніших внутрішньо-політичних взаємин пішов би куди іншим шляхом. Уряд УНР цього не зробив...» [15, с. 59].

Підтримуючи тих авторів, які критично сприймали інтернування українського вояцтва у таборах Польщі, Б. Михайлюк заперечує аргументи екзильного уряду щодо того, що поляки, в разі появи такої ноти, могли видати роззброєні українські частини на поталу більшовикам. Ця турбота, пише він, «була б по-перше звичайним лицемірством, бо в той час, коли українське вояцтво і старшинство голе-босе примирало голодом у таборах і терпіло від хвороб, репрезентанти «уряду» вигідно сиділи в столиці Польщі, де їх ніхто не потребував і де вони нічого для справи української і для поліпшення долі інтернованих земляків не зробили» [15, с. 60]. Крім того, на переконання Б. Михайлюка, в умовах, коли Польща ще остаточно не закріпила своїх кордонів, і була, таким чином, надто залежною від «міжнародної публічної opinio», її керівництво не пішло б «на яскраве ламання міжнародного права» [15, с. 60], віддавши українських інтернованих вояків більшовикам.

Критика С. Петлюри і його екзильного уряду у цьому напрямку практично продовжувалась до кінця 80-х рр. ХХ ст. Як приклад – праця І. Кузича-Березовського «Суверени України» (1980 р.). Навівши біографії низки діячів українського національно-визвольного руху, які, на його думку, були справжніми патріотами, автор виставляє у якості їх антиподів С. Петлюру і Є. Коновальця. Автор, зокрема, картає С. Петлюру за Варшавський договір з поляками, вважає Головного Отамана безвідповідальними політиком, який, поклавшись на Польщу, віддав «східню Україну москалям, а західню (Галичину й Волинь) полякам», «загнав армію в табори інтернованих» [12, с. 223]. Висновок І. Кузича-Березовського очікуваний: «Хто хоче може уважати Петлюру українським патріотом, але його діла це заперечують. В кожному випадку патріоти ніколи не віддають добровільно за урятування життя рідної землі відвічному ворогові; вони в безвихідній ситуації відбирають собі життя і сходять з цього світу як національні герої свого народу» [12, с. 222].

Наявність низки публікацій подібної критичної спрямованості значно ускладнювали розуміння тих значних зусиль, які прикладав Державний Центр УНР, особисто С. Петлюра, з метою збереження інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР, її всебічної підготовки до подальшої боротьби за державну незалежність України. Тим не менш, і в повоєнний період українськими зарубіжними дослідниками було надруковано ряд праць, у яких зазначена діяльність, у т.ч. і такий її аспект, як військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих українських вояків, була висвітлена досить предметно і об'єктивно.

Звісно, не всі праці однаковою мірою висвітлювали досліджувану проблему. В частині з них коротко розглядалися лише певні її аспекти. Так, у багатотомній «Енциклопедії українознавства» історії міжвоєнної української еміграції була присвячена низка тематичних статей. Але лише у статті «Табори інтернованих вояків Армії УНР у Польщі» кількома рядками були перераховані основні напрямки культурно-освітнього життя серед таборитів: курси для неграмотних, різні школи, діяльність Народного університету у Каліші і Стрілкові, хори, театральні групи, мистецьке життя, преса [7, с. 3120]. Окремі згадки щодо підвищення військово-фахового та культурно-освітнього рівня інтернованих, що перебували у польських таборах, містять спогади колишніх учасників тих подій. Як правило, вони коротко висвітлювали якісь певні напрямки цієї діяльності. Перебуваючи в польському таборі Олександрові-Куявському, пише, зокрема, майор 4-го Київського кінного полку Армії УНР М. Старовіт, «козаки розгорнули культурно-освітню працю в таборі. Викладалася історія України, відбувалася військова муштра, практичні вправи в полі, спів і т. д.» [18, с. 9]. На широку культурно-освітню і видавничу діяльність у польських таборах для інтернованих українських вояків вказує у своїй праці «Д.Ц. УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» й тодішній президент УНР М. А. Ливицький [13, с. 11]. Він також зазначає, що коли було кинуте гасло їхати здобувати освіту, екзильний «уряд УНР не тільки не пробував затримувати когось, наприклад, у таборах для інтернованих, але полегшував виїзд туди, де освіту можна було здобувати» [13, с. 44], а згодом надавав сту-

дентським організаціям колишніх таборитів беззастережну підтримку [13, с. 46]. Цікавими є спогади колишнього таборита, старшини Армії УНР Ю. Артюшенка «Події і люди на моєму шляху боротьби за державу (1917 – 1966)». Автор, пройшовши низку таборів для інтернованих, знаючи зсередини їх повсякденне життя, писав: «В таборах українське вояцтво, перемігши моральний гніт, взялося себе вишколювати... Почався військовий вишкіл, відкрилися військові й загальноосвітні курси й школи, й закипіла культурно-освітня робота. Табори перетворилися, так би мовити, у військово-вишкільні осередки, в яких були церкви, театри, різні майстерні, видавництва, творилися церковні хори, гуртки письменників, мистців, спортсменів тощо» [1, с. 81].

В окремих публікаціях наголошувалось на значній увазі Головного Отамана С. Петлюри до піднесення фахового та культурно-освітнього рівня інтернованих українських вояків, в т.ч. і такого її інструменту як преса. Так, у збірці «Симон Петлюра», присвяченій 20-річчю з дня смерті С. Петлюри, надруковано спогади Лонгіна Козара про візит Симона Петлюри до Вадовицького табору навесні 1921 р. У них автор свідчить, що Головний Отаман, оглядаючи табір, відвідав редакцію таборової газети «Запорозька Думка», цікавився складом її дописувачів, тим, наскільки цікавиться її матеріалами широкий загал табору, а на прощання підтримав вояків: «До скорого побачення! Кріпиться, вірте в себе і в свої сили! Не падайте духом! Свого досягнемо!». «Кожний, – пише Л. Козар, – запам'ятав його останні слова і замислився над ними, та й було над чим, бо в них була основа і зміст нашої боротьби» [9, с. 23].

Варто звернути увагу ще на одну публікацію повоєнного періоду, присвячену постаті С. Петлюри, його розумінню ролі культурно-освітньої роботи для відродження української державності в умовах еміграції. Мова йде про надруковану у 1951 р. заходами видавництва «Соборна Україна» публікацію «Вірність великій ідеї», яка є скороченим виданням праці українського письменника, публіциста і науковця О. Лотоцького «Симон Петлюра», присвяченої 10-й річниці з дня смерті Головного Отамана. У ній дослідник показав, що С. Петлюра болісно переживав міжпартійні чвари, які мали місце в емігрантському середовищі, наголошував що вони шкодять справі боротьби за відродження української державності. В боротьбі за досягнення державного ідеалу «перемагають організовані і не розпорошені, – цитує О. Лотоцький Головного Отамана. – Ця істина оправдана і віковим досвідом, повинна й нам за вказівку й мemento на чужині стати [14, с. 63]. З поміж багатьох завдань, які постали перед українською еміграцією з державного будівництва, С. Петлюра виділяв і культурно-освітню роботу. Він закликав українців засвоювати скарби європейської культури: «Коли тепер, після комуністичних експериментів, криниця московської культури ще більше засмерділа, то нам з тим більшою жагою слід припасти до джерел європейської культури...» [14, с. 70]. Головний отаман наголошував і на необхідності для української еміграції, в т.ч. і військової, вчитись, оволодівати знаннями з різних сфер життя, з тим щоб повернутись до України підготовленими до державотворчої праці людьми [14, с. 72].

Певною мірою узагальнено підсумки військово-фахової та культурної діяльності української політичної еміграції у спогадах ген. В. Сікевича «Сторінки із Записної Книжки». Зазначивши, що хоча українська нація в 1917 – 1920 рр. не змогла реалізувати свій державницький ідеал, українська політична еміграція на чужині не здеморалізувалась, а виявила творчі, організаційні здібності. «Оцінюючи творчу працю нашої еміграції принаймні в Європі, – зазначає В. Сікевич, – я гадаю, що вона в цілому розуміє свою місію перед нацією і старається виконати її. Зокрема в площині культурно-освітній і науковій вона переводить величезну працю, для якої ми не знайдемо аналогії в історії жадних інших еміграцій» [17, с. 15].

Ці ж ідеї по суті обстоюють й автори праці «Еміграція» що вийшла друком у видавництві «Рідна книжечка» в 1948 р. У ній зазначається, що після нерівних боїв з більшовицьким військом Армія УНР разом з урядом УНР на чолі з головним Отаманом Симоном Петлюрою осіли на території низки європейських країн. «І ця еміграція не прогайнула часу на чужині. Серед незвичайно важких умовин, часто в голоді і холоді провадила вона свою політичну культурну і наукову роботу» [6, с. 13]. На підтвердження у праці наводяться конкретні приклади такої роботи [6, с. 13–14]. Узагальнюючи підсумки культурно-освітньої роботи української політичної еміграції, автори ще раз наголошують на жертвості тих, хто її невтомно здійснював: «Тільки той хто мав змогу запізнатися з труднощами і тяжкими умовинами нашого еміграційного життя, потрапить як слід оцінити значіння всієї національної, політичної, культурної і освітньої праці тієї передової, дійсно ідейної частини нашої еміграції» [6, с. 8].

Окрім спогадів, у повоєнний період виходить з друку й низка монографій, присвячених подіям Української революції 1917 – 1921 рр. (праці І. Нагаєвського, Л. Шанковського, О. Удовиченка, П. Феденка та ін.) Проте, як і у спогадах, попри певний фактологічний внесок цих робіт в опрацювання теми, опубліковані матеріали носять фрагментарний характер, власне лише окреслюючи напрямки її подальшого дослідження. Певною мірою серед них виділяється монографія П. Феденка «Український рух у ХХ столітті» (1959 р.). Вона містить спеціальний розділ «Культурна праця еміграції», у якій автор порівнює умови для такої праці у різних країнах, які дали прихисток українським воякам після поразки Визвольних змагань. На його думку, найбільш сприятливі умови для неї були створені у Чехословаччині. За матеріальною допомогою чехословацького уряду, зазначає П. Феденко, в цій країні було засновано «українські військові школи: Українська Господарська Академія в Подєбрадах (1922 р.) та Український Педагогічний Інститут у Празі (1923 р.). З почину Союзу Українських журналістів і письменників у Відні був заснований Український Вільний Університет, який 1921 р. був перенесений у Прагу. Теж у Празі було створено Українську Студію Плястичного Мистецтва з програмою академії мистецтв. Наукові товариства, курси для закінчення середньої освіти, українська гімназія, різні фахові курси, українські архіви, музеї, наукові з'їзди, наукові збірники, підручники українською мовою для високих і середніх шкіл, різні видавництва – все це був наслідок культурної праці української еміграції» [20, с. 260].

Серед небагатьох публікацій, які відійшли від стислого викладу окремих фактів з досліджуваної проблеми, потрібно виділити «Спогади» П. Білона та «Хроніку» О. Семмо.

Священик П. Білон практично увесь період інтернування провів у польських таборих та був свідком і учасником багатьох процесів, які там відбувалися, в т.ч. і в культурно-освітній сфері. Його праця містить спеціальний розділ «Культурно-освітня праця в таборах», у якому автор одразу наголосив на необхідності всебічно висвітлити її основні напрямки, віддати шану тим, хто невтомно працював на культурно-освітній ниві в тяжких таборових умовах. «Наскільки я знаю й пригадую, – пише П. Білон, – то про культурно-освітню працю в таборах було дуже мало згадок друкованим словом. А тимчасом культурно-освітня праця в таборах була така велика, така жертвенна, що варт про неї згадати і назвати імена тих людей, що з великою посвятою віддавались цьому святому ділу, ділу служби найменшому братові» [3, с. 135].

У спогадах П. Білона не лише викладено історію заснування культурно-освітнього відділу 6-ї стрілецької дивізії у таборі Олександрова-Куявського, а й чітко названо установи, які працювали під його керівництвом. Серед них – редакція тижневої газети «Нове життя», театр ім. М. Садовського, чоловічий хор, школа грамоти для козаків 6-ї та 4-ї дивізій, школа II ступеню, курси українознавства для старшин і козаків, курси «чужих» (іноземних) мов та різні фахові курси: бухгалтерія, огородництво тощо, друкарня, яка була куплена за гроші старшин 6-ї стрілецької дивізії. Названо прізвища фахівців, які забезпечували функціонування вищеназаних культурно-освітніх установ [3, с. 136–137]. При цьому П. Білон зауважує, що з переїздом інтернованих до табору у Щепійорно культурно-освітня діяльність набула ще більшого розмаху. Адже культурно-освітній відділ 6-ї дивізії підтримував діяльність створених підлеглими йому установами нових секцій: струнного оркестру, балетної трупи, козацької таборової просвіти з низкою секцій. Був створений таборовий театр на базі театральних груп 1-ї Запорізької, 4-ї та 6-ї дивізій, розпочала роботи й новостворена студія «Мистецтво», яка складалася з трьох секцій – літературної, театральної, балетної [3, с. 137–138]. Автор, розповідаючи про роботу студії, не лише назвав основні напрямки її роботи, а й дав оцінку творчої діяльності поетів та літераторів, які входили до літературної секції, та брали активну участь у роботі мистецького журналу «Веселка», що видавався у Каліші. Серед них – Юрій Дараган, Михайло Селегій, М. Чирський, Євген Маланюк, Микола Битинський, Гнат Діброва, Борис Базилевич, Леонід Волохов. При цьому П. Білон поєднує свою розповідь про творчі досягнення митців з викладом інформації про їх подальшу долю після розпуску таборів [3, с. 138–140].

Звісно, будучи священиком 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, П. Білон більшу частину своїх «Спогадів» присвятив організації церковного життя серед інтернованих під час перебування у таборі Олександрова-Куявського. Він зазначає, що в цьому таборі було близько 5 тис. вояків, однак серед них не було жодного священика [3, с. 54]. Тому вони були змушені задовольняти свої релігійні потреби, звертаючись до місцевого московського православного священика. Це, пише автор, підштовхнуло його до рішення стати священиком свого війська. У спогадах детально описані перипетії отримання П. Білоном сану священика, ті труднощі, з якими він зіштовхнувся на початку своєї

діяльності у якості капелана. Серед них – нестача потрібних для здійснення богослужіння речей, перешкоджання польської влади та католицьких священиків у відправленні служби в місцевій московській церкві, а головне – відсутність у таборі власної церкви. Спочатку, згадує автор, доводилось здійснювати службу Богу у одному з таборових напівтемних бараків, який козаки власними зусиллями підготували до такої події: вимили, вичистили, створили вітвар, розвішали на стінах образи. «І вперше на чужині, – пише П. Білон, – по довгих роках тяжкої боротьби, останніх невдач та розчарувань, прибиті розпукою душі козацькі знайшли втихомирення у своїй ширій молитві» [3, с. 55]. У подальшому при допомозі командира 6-ї дивізії було виділено технічний курінь під командуванням підполковника Бокитька, який на базі бараку побудував похідну церкву, а група малярів під керівництвом М. Крушельницького її художньо оформила. Автор описав урочисте відкриття церкви на Шевченківські дні 9 березня 1921 р., зазначаючи, що в подальшому службу в ній правив почергово з о. М. Мариничем, який прибув до табору Олександрів-Куявський з Ланцуту [3, с. 56–57].

У спогадах досить предметно висвітлені основні етапи розбудови церковного життя у таборі після відкриття похідної церкви. Важлива роль, зокрема, відводилась Братству святої Покрови, головою якого і був обраний П. Білон. Його програма, зазначає автор, передбачала: регулярні бесіди з козаками на релігійні теми, духовно-релігійні концерти церковного хору, видавництво книжок, журналу «РНВ», виготовлення сосудів, хрестів, благодійницьку діяльність, широку культурно-освітню працю [3, с. 74]. Чисельність Братства зростає з 200 до 600 осіб, і членство в ньому набували окрім вояків 6-ї дивізії й представники інших частин. Автор також аналізує діяльність Головної Військової Ради Братства Святої Покрови, створеної 9 січня 1922 р., яка мала на меті об'єднати та координувати роботу всіх братств, які були створені у військових частинах. У праці П. Білона відзначається потужна виховна робота, яку здійснювали у таборах військові священики з метою підтримки морального духу та національного освідомлення українських вояків, хоча і не всі таборові братства відзначались високою активністю [3, с. 81]. Важливу роль у виконанні цього завдання відіграли товариство «До світла» та журнал «Релігійно-Науковий Вісник», який став першим духовним православним журналом українською мовою. П. Білон з вдячністю пише про підтримку журналу з боку Волинського духівництва, чийм органом він став, а також матеріальну допомогу з боку свідомих співробітників та читачів. Завдяки їй у 1923 р. журнал випускався раз у два місяці накладом до 1000 примірників. У праці з гордістю повідомляється, що за два роки існування було надруковано 15 чисел журналу, який став відомим далеко за межами таборів. Його передплачувало чимало видатних людей, низка статей перекладалась французькою мовою і друкувалось у Женеві. «Кожний примірник видрукованої нами книжки, – пише автор, – був відправлений до всіх великих світових бібліотек» [3, с. 159]. Спогади містять й прізвища співробітників та дописувачів, які своєю невтомною працею забезпечували високий рівень друкованих у журналі матеріалів, серед них – В. Біднов, Є. Бачинський, С. Петлюра, о. Н. Абрамович, В. Прокопович, д-р. М. Левицький, О. Костюченко, М. Оверкович, В. Андрійчинко та ін. [3, с. 159].

У своїх спогадах П. Білон також приділив увагу проблемі підготовки кадрів капеланів для Армії УНР. Він коротко аналізує діяльність пастирських курсів у таборі Каліш, звернувши увагу на труднощі цієї діяльності: нестача лекторів, брак підручників, що зменшувало її ефективність [3, с. 113].

Варто зазначити, що у праці П. Білона відверто сказано не лише про об'єктивні, а й суб'єктивні фактори, які гальмували розгортання церковної справи у таборах для інтернованих. Серед них – певні суперечності між таборовим духовенством і керівництвом єпархіальної влади щодо безпосередньо способів відправлення церковної служби у таборах, намагання Головної Військової Ради Братства Святої Покрови відігравати більш активну і самостійну роль у зносинах із зовнішнім церковним світом. Це знайшло свій вияв у критиці з боку єпархіального начальства діяльності козацького Братства, змісту публікацій «Релігійно-Наукового Вісника», спробах протопресвітера Армії УНР П. Пащевського встановити цензуру над його змістом. Була відкинута пропозиція Братства створити свою секцію при Всесвітньому Альянсі Церков, заблокована ідея утворення еміграційного православного єпископату, спорідненого з Українською Автокефальною Православною Церквою. Незгоди у церковному середовищі, особисті амбіції окремих церковних ієрархів звели майже нанівець справу матеріальної допомоги інтернованому військовому духовенству [3, с. 84–85, 113–114, 118–120]. І все ж, П. Білон вважає, що попри всі негаразди і труднощі військове духовенство відіграло велику роль у підтримці високого морально-бойового духу старшин і козаків, які опинились у неймовірно важких морально-політичних та побутових умовах. Свідченням цього, на його пере-

конання, є героїчна поведінка українських вояків, які, потрапивши в полон під час Другого Зимового походу, відмовились перейти на бік більшовицьких окупантів і були розстріляні. «Коли я згадую все це, – пише П. Білон, – переді мною проходять постаті тих Лицарів-мучеників, що поставили собі Безсмертний Пам'ятник Слави у серцях всього свідомого українського народу на полях Базару. Моє серце й тепер сповнюється великою радістю й гордістю, що й я належав до 6-ї Стр. дивізії. Бо ж у числі 359-ти козаків-мучеників, яких більшовики розстріляли, ніхто інший, а козак нашої дивізії Щербак сказав катам: «Я, козак 6-ї Стрілецької дивізії. Від себе й від усіх козаків, яких я знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмось смерті! Але до вас служити МИ НЕ ПІДЕМО...! Ми боремось за ІДЕЮ. Знаємо, що багато з нас складуть голови, але твердо віримо, що ми переможемо! Ви це знаєте добре! Убивайте, каторжани! Ми готові...» [3, с. 78–79].

«Спогади» П. Білона були першими мемуарами українською мовою з царини церковно-релігійного життя, в т.ч. й у польських таборах для інтернованих українських вояків. Вони були високо оцінені у тодішньому науковому і релігійному світі, свідченням чого є близько 30 відгуків на книжку, розміщених у другій частині спогадів. Серед авторів відгуків відомі політики, артисти, професори, священники тощо. Один з них – проф. Ковалів писав: «В «Спогадах» поданий надзвичайно цінний історичний матеріал, який безперечно ввійде в скарбницю історії, що її писатимуть майбутні історики. Це той фактичний матеріал, якого ніде не знайти ні в яких інших документах, бо його подає безпосередньо з пам'яті та на підставі власних документів очевидець всіх тих подій, що розгорталися перед його очима, і на тлі подій малює правдиві образи людей, що їх він знав добре особисто і що несли спільно з ним тягар у боротьбі за долю українського народу» [3, с. 129].

Що стосується інших спогадів – О. Семмо, то вони містять певну інформацію про військово-фахову та культурно-освітню діяльність у тих таборах, в яких їх автор перебував під час інтернування – Ланцуті, Стшалкові, Каліші. Зокрема, опинившись у Ланцуті, він мав можливість спостерігати за організацією такої діяльності серед групи інтернованих, очолюваних генералом Пількевичем. «Цей генерал, – пише О. Семмо, – зразу ж почав широку акцію, метою якої було піднесення духа у війську, який, треба сказати, уже почав падати. У плані Пількевича був таборовий хор, театр, оркестра». «Нам потрібно, – цитує автор генерала, – вистави, концерти, імпрези – щоб загальмувати духовний занепад, який погрожував остаточно добити волю до боротьби і до життя у цих пригнічених вояках, що скупчені у таборі» [16, с. 236]. Саме генерал Пількевич був одним із ініціаторів створення таборового журналу «Наша зоря», який і видавав автор спогадів О. Семмо. За допомоги Пількевича почав працювати «Таборовий університет», у якому за спогадами автора викладали професори Чернявський, Біднов, Білецький, Огієнко та ін. [16, с. 236]. О. Семмо свідчить й про інші досягнення у культурно-освітній сфері Ланцута. Зокрема, тут діяло дві театральні трупи: сотника О. Тимченка та хорунжого Пашинківського, духовий оркестр хорунжого Габрілевича, почала функціонувати «Жива газета» під назвою «Промінь» [16, с. 237]. Автор свідчить, що налагодженню такої роботи заважали переїзди з табору в табір. Зокрема, залишаючи табір у Ланцуті, довелося розпрощатися з ідеєю таборового університету, залишити духовий оркестр. Залишилась там і Юнацька школа. Тим не менш, зазначає О. Семмо, і в Стшалково відновилося військово-фахове навчання: «замість таборового університету будуть організовані курси штабових старшин та курси військових начальників. Окрім того, під начальством сотника Шкарупи буде організований під старшинський вишкіл» [16, с. 238].

Будучи одним з редакторів журналу «Наша Зоря», О. Семмо звертає увагу на роботу таорової преси. Автор аналізує творчі досягнення свого видання, газети «Промінь», журналів «Запорізька Думка» (табір Стшалково), «Залізний стрілець» (табір у Каліші), «Веселка» (табір у Щепійорно), характеризує ті труднощі, з якими доводилось стикатись видавництвом при їх підготовці, озвучує імена активних співробітників таорових видань – хорунжих Г. Сімонцева, Д. Нестеренка, Лебединського, С. Калинця та ін. [16, с. 238, 239, 250, 253–254]. У спогадах зазначається, що таорова преса послідовно виконувала важливу функцію, спрямовану на підтримку морального духу українського інтернованого вояцтва, і припинила свою роботу лише з розпуском таборів.

Звісно, не вся інформація, наведена у «Хроніці» О. Семмо є новою, в ряді випадків вона перегукується з матеріалами вже згадуваної праці С. Наріжного «Українська еміграція». Тим не менш, його спогади є важливим джерелом для дослідників, які цікавляться різними аспектами культурно-освітнього життя серед інтернованого українського вояцтва.

На завершення викладу можна назвати ще одне видання українських зарубіжних авторів, яке торкалось одного з аспектів досліджуваної у розділі проблеми – таорової преси [2]. Це видання бібліо-

графічного характеру, що вийшло з друку в 1991 р., систематизувало періодичні та неперіодичні видання, що друкувались у таборах для інтернованих у Польщі; уточнило інформацію щодо деяких з них, навело дані про окремі нові видання, які не значились у працях, що вийшли з друку до 1991 р. Поява цього видання засвідчила бажання наших зарубіжних українських колег продовжувати пошукову працю щодо мужньої боротьби за українську державність, яку здійснювали, опинившись за дротами, українські вояки.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що творчий доробок українських зарубіжних істориків повоєнної доби дав можливість глибше висвітлити досліджувану у розділі проблему, подати широку палітру військово-фахової та культурно-освітньої роботи в таборах для інтернованих українських вояків. Разом з тим, значна частина їх праць була побудована на основі власних спогадів, при викладі матеріалу мали місце певні фактологічні помилки, суб'єктивізм в оцінках. Для більшості авторів була закрита можливість доступу до джерел, що зберігались у радянських архівах. Все це певною мірою знижувало рівень підготовлених ними праць.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу (1917 – 1966). Чикаго: На чужині, 1966. 221 с.
2. Бібліографія української преси у Польщі (1918 – 1939) і Західньо-Українській Народній республіці (1918 – 1919) / Укладач: Є. Місило. Едмонтон, 1991. 250 с.
3. Білон П. прот. Спогади. Пітсбург: Накладом автора, 1952. Ч. 1. 164 с.
4. Винниченко В. Розлад і погодження (відповідь моїм прихильникам і неприхильникам). Регенсбург: Наша боротьба, 1948. 32 с.
5. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ: Криниця, 1991. 128 с.
6. Еміграція. Ельванген: Рідна книжечка, 1948. Вип. 1. 32 с.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж ; Нью-Йорк: Молоде життя, 1986. Т. 8. С. 2800–3200.
8. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.
9. Козар Л. Симон Петлюра у Вадовицькому таборі. *Симон Петлюра*. Б.м., 1946. С. 22–23.
10. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. 2-ге вид. Мюнхен: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. 47 с.
11. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980. 285 с.
12. Кузич-Березовський І. Суверени України. Б.м., 1980. 235 с.
13. Лівницький М. А. Д.Ц. УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен ; Філадельфія: Вид-во Українського інформаційного бюро, 1984. 72 с.
14. Лотоцький О. Вірність великій ідеї: Симон Петлюра як політик і державний муж. 3-є скор. вид., зладив М. Добрянський. Париж ; Лондон, 1951. 75 с.
15. Михайлюк Б. Варшавський договір: в світлі націоналістичної критики. Вінніпег: Накладом автора, 1950. 111 с.
16. Семмо О. Хроніка. Вінніпег – Канада, 1987. 389 с.
17. Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки. Едмонтон: накладом автора, 1949. Т. 6. 76 с.
18. Старовійт М. У листопадовому рейді (Спогади учасника). Б.м., 1968. 55 с.
19. Стопчак М. В. Військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих вояків армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2020. № 1. С. 58–66.
20. Феденко П. Українських рух у ХХ столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 267 с.

References

1. Artiushenko Yu. Podii i liudy na moiemu shliakhu borotby za derzhavu (1917 – 1966). Chikaho: Na chuzhyni, 1966. 221 s.
2. Bibliografia ukrainskoi presy u Polshchi (1918 – 1939) i Zakhidno-Ukrainskii Narodnii respublitsi (1918 – 1919) / Ukladach: Ye. Misylo. Edmonton, 1991. 250 s.
3. Bilon P. prot. Spohady. Pitsburh: Nakladom avtora, 1952. Ch. 1. 164 s.
4. Vynnychenko V. Rozlad i pohodzhennia (vidpovid moim prykhylnykam i neprykhylnykam). Rehensburh: Nasha borotba, 1948. 32 s.
5. Vynnychenko V. K. Zapovit bortsiam za vyzvolennia. Kyiv: Krynytsia, 1991. 128 s.
6. Emihratsiia. Elvanhen: Ridna knyazhechka, 1948. Vyp. 1. 32 s.
7. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. Paryzh ; Niu-York: Molode zhyttia, 1986. T. 8. S. 2800–3200.
8. Kedryn I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari. Niu York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna», 1976. 724 s.
9. Kozar L. Symon Petliura u Vadovytskomu tabori. Symon Petliura. B.m., 1946. S. 22–23.

10. Konovalets Ye. Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 2-he vyd. Miunkhen: Nakladom Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv, 1948. 47 s.
11. Kostyuk H. Volodymyr Vynnychenko ta yoho doba: doslidzhennia, krytyka, polemika. Niu-York, 1980. 285 s.
12. Kuzych-Berezovskyi I. Suvereny Ukrainy. B.m., 1980. 235 s.
13. Levytskyi M. D.Ts. UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy. Miunkhen ; Filadelfia: Vyd-vo Ukrainskoho informatsiinoho biuro, 1984. 72 s.
14. Lototskyi O. Virnist velykii idei: Symon Petliura yak polityk i derzhavnyi muzh. 3-ye skor. vyd., zladyv M. Dobrianskyi. Paryzh ; London, 1951. 75 s.
15. Mykhailiuk B. Varshavskiyi dohovir: v svitli natsionalistychnoi krytyky. Vinnipeh: Nakladom avtora, 1950. 111 s.
16. Semmo O. Khronika. Vinnipeh – Kanada, 1987. 389 s.
17. Sikevych V. Storinky iz Zapysnoi Knyzhky. Edmonton: nakladom avtora, 1949. T. 6. 76 s.
18. Staroviit M. U lystopadovomu reidi (Spohady uchasnyka). B.m., 1968. 55 s.
19. Stopchak M. V. Viiskovo-fakhova ta kulturno-osvitnia robota sered internovanykh voiakiv armii UNR v ukrainskii zarubizhnii istoriografii mizhvoiennoho periodu. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. Cherkasy, 2020. № 1. S. 58–66.
20. Fedenko P. Ukrainskykh rukh u XX stolitti. London: Nashe slovo, 1959. 267 s.